

Twijfel, onverschilligheid en afkeer.

Blanco-stemmers en meer-partijen-stemmers onder Brusselse hogeschoolstudenten

door Eric ROSSEEL

Docent aan de Vrije Universiteit Brussel

I. Inleiding

In algemene beschouwingen over het politiek-psychologisch gedrag van de kiezer wordt deze idealiter als een rationele agent benaderd : op basis van zijn voorkeuren en overtuigingen, van de overeenstemming tussen de programma's van politieke partijen en zijn visie op de maatschappelijke prioriteiten bepaalt hij zijn keuze voor een politicus of een politieke partij. Bij onderzoek naar stemgedrag, stemintenties en partijvoorkeur wordt er in de praktische bevraging doorgaans van uit gegaan dat de ondervraagde een specifieke voorkeurspartij zal opgeven : de vraag naar een 2de voorkeur wordt dikwijls geformuleerd in termen van een hypothetisch niet-bestaan van de 1ste voorkeur. Bij de data-analyse worden blanco-stemmen en ongeldige stemmen dikwijls als non-actoren behandeld, als een rest-categorie die onder één noemer wordt gebracht met 'andere' of 'ongeldig'¹. Nochtans wordt het electoraal absentionisme kwantitatief steeds belangrijker : bij de verkiezingen van 24 november 1991 bedroeg het aantal thuisblijvers, blanco- en ongeldige stemmen samen ongeveer 14% van het kiezerskorps².

Het Belgisch kiesstelsel dwingt de kiezers niet een ondubbelzinnige partijkeuze te maken, en dit maakt de politiek-psychologische analyse van het stemgedrag vrij moeilijk. De kiezer kan bij zijn stem op Kamer, Senaat en Provincie zijn steun verdelen over verschillende partijen die op hem appeleren ; hij kan bij zijn eerste stem een politicus positief sanctioneren en bij zijn tweede en/of derde stem zijn ideologische voorkeur uitdrukken via een lijststem, en vice versa. De kiezer kan dus in principe een "tegenstrijdig" of "irrationeel" stemgedrag vertonen. Menig politiek waarnemer zal bijvoorbeeld een meervoudige stem op Agalev en Vlaams Blok een tegenstrijdige stem noemen. Dit oordeel is uiteraard gebaseerd op de logica van de ontwerpers van het kiesstelsel, met name dat de kiezer door zijn stemgedrag coöpereert aan de samenstelling van de constitutioneel voorziene wetgevende organen, dat hij zich laat *re-representeren*.

Deze logica van het kiesstelsel is sinds de invoering van het algemeen stemrecht, zacht gezegd, enigszins geërodeerd en ze komt nauwelijks minder en minder in aanmerking als basis voor een politiek-psychologische analyse van het stemgedrag.

(1) M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, en A. CARTON, *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*. Leuven, KULeuven-ISPO, 1992.

(2) J. ACKAERT, L. DE WINTER, A.-M. AISH en A.-P. FROGNIER, L'Abstentionnisme électoral et vote blanc et nul en Belgique. *Res Publica*, 1992(2), 34, pp. 209-226.

Eerst en vooral moet de kiezer meer en meer *gemobiliseerd* worden om aan de verkiezingen deel te nemen, een probleem dat in België door het bestaan van de *stemplicht* oppervlakkig gezien minder acuut is. Ten tweede denkt de kiezer bij het uitbrengen van zijn stem vermoedelijk veel minder aan het afvaardigen van een politicus die namens hem zal spreken, dan aan het gebruik maken van de mogelijkheid om op een anonieme manier uiting te geven aan zijn vertrouwen of wantrouwen in de actuele beleidsvoerders van het land.

Drie recente politiek-psychologische evoluties moeten onze aandacht voor het 'oneigenlijk' stemgedrag (blanco of meervoudig stemmen) scherpen: 1) de toenemende **politieke dakloosheid** van mensen die zich nochtans interesseren aan het politiek bedrijf, 2) mogelijk toenemende **onverschilligheid en anomie** en 3) het idee van de **proteststem**.

De politieke dakloosheid wordt door diverse factoren in de hand gewerkt als daar zijn de afgenomen aantrekkingskracht van intermediaire (tussen burger en staat staande) sociale verenigingen zoals vakbonden en politieke partijen, de toegenomen onafhankelijkheidszin van het beter geschoolde en gevormde individu, de individualiserende effecten van verstedelijking en toegenomen mobiliteit enz. Deze grotere afstand tussen het individu en het organische leven van politieke partijen plus het toegenomen bewustzijn omtrent de complexiteit van de maatschappelijke problemen brengt menig burger in ideologische verwarring, m.a.w. hij twijfelt in zijn keuze tussen verschillende personen of politici en komt er aldus toe een **meervoudige** stem uit te brengen. De waardeverschuivingen die zich de laatste decennia hebben voorgedaan en die zich manifesteren in het verschijnen van nieuwe partijen en bewegingen op het politieke toneel³, mogen verklaren dat menige kiezer de politieke zaken vanuit verschillende perspectieven kan bekijken en zich aldus tot dakloosheid en meervoudige keuze veroordeelt. De postmodernisering lijkt verder hand in hand te gaan met een sterk verminderde loyaliteit ten opzichte van traditionele staatsbevestigende partijen.⁴

De techniciteit van de politiek en de beslotenheid van de *politique politicienne* worden verondersteld politieke onverschilligheid in de hand te werken, zeker bij mensen die de politiek vanuit machteloosheids- en anomiegevoelens gelaten ondergaan. Politieke onverschilligheid wordt geassocieerd met het uitbrengen van een **blanco stem** of **afwezigheid bij de verkiezingen**. Deze afwezigheden lijken sinds 1975 constant toe te nemen.⁵ Dezelfde factoren zouden bij personen met andere temperamenten of in andere omstandigheden kunnen leiden tot het uitbrengen van een proteststem, in de vorm van een 'bewuste' **blanco stem** of een **enkelvoudige of meervoudige stem** op partijen die de bewindvoerende politici bedreigen. ROSSEM-stemmen en Vlaams Blok stemmen worden nogal eens als

(3) H. DE WITTE, Racisten of apathici? Een empirische analyse van de politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van het Vlaams Blok in 1989 en de motivering van hun stemgedrag. in: E. DESLE en A. MARTENS, (ed.), *Gezichten van bedendaags racisme*. Brussel, VUB-Press, 1992.

E. ROSSEEL, *Vormen van politiek radicalisme en extremisme: profielen van Agalev, Vlaams Blok en ROSSEM bij Brusselse hogeschoolstudenten*. Brussel, TESA-VUB, 1992.

M. SWYNGEDOUW, *Waar voor je Waarden: de Opkomst van Vlaams Blok en AGALEV in de jaren tachtig*. KULeuven, 1992.

(4) S. CROOK, J. PAKULSKI en M. WATERS, *Postmodernization: Change in Advanced Society*. London, Sage, 1992.

(5) K. MATTHIJS, *Belgoscopie: De Belgen, de Vlamingen en de Walen; Wie ze zijn, Waar ze wonen en Hoe ze leven*. Tielt, Lannoo, 1988.

proteststemmen geduid, al duiden alle studies erop dat op deze partijen in de eerste plaats wordt gestemd omwille van hun eigen specifiek imago of programma.⁶

Studies over de betekenis en het profiel van blanco-stemmers en meer-partijstemmers zijn nagenoeg onbestaande. De enige in België verrichte studie naar electoraal absentionisme en blanco- of ongeldig stemgedrag betreft een analyse op verkiezingscijfers uit de periode 1974-1979.⁷ Deze studie laat wel zien dat sociaal-politieke attitudes (politieke onverschilligheid en politiek-institutionele vijandigheid) het absentionisme eerder determineren dan socio-demografische factoren zoals geslacht, leeftijd of professionele activiteitsklasse.

In onderhavige studie willen wij de aandacht voor blanco- en meer-partijstemmers stimuleren met een analyse van deze groepen binnen een studie naar het politiek radicalisme en extremisme bij een steekproef van 1.393 eerstejaar- en laatstejaarstudenten van Brusselse hogescholen.

II. De studie naar politiek radicalisme en extremisme

Tijdens de periode maart-april 1992 werden 1393 eerstejaars- en laatstejaarsstudenten van 11 van de 21 Brusselse hogescholen bevraagd naar hun levenswaarden, studie-ingesteldheid, werkoriëntatie, sociale en politieke attitudes en toekomstbeelden. Daarnaast beschikken we over een breed gamma van socio-demografische gegevens. De steekproef omvat universiteitsstudenten van alle richtingen, studenten uit economische, paramedische, sociale, pedagogische, technische en artistieke opleidingen. De vragenlijsten werden in de cursuslokalen gedistribueerd en naderhand verzameld via medewerkers van de betrokken onderwijsinstellingen. Alleen aan de universiteiten (VUB en KUB) verliep deze procedure iets minder vlot.

De steekproefsamenstelling op basis van de voornaamste relevante sociografische gegevens kan U vinden in tabel I.

De gegevens van tabel I illustreren de sociale achtergrond van de Brusselse hogeschoolstudenten. Bij de interpretatie van onze resultaten moet de specificiteit van onze steekproef dan ook in acht worden genomen.

De meeste vragen in de vragenlijst werden overgenomen uit voorgaand onderzoek naar arbeidsethiek, toekomstbeelden en sociale attitudes.⁸ De finale vragenlijst werd op haar communicatieve aspecten uitgetest bij een 20-tal studenten.

De vragenlijstitems werden met factoranalyse en het SPSS-programma 'Reliability' gehergroepeerd tot een nog steeds omvangrijk aantal Likert-schalen met acceptabele alpha-coëfficiënten (> 0.55 voor schalen met drie of minder items; > 0.65 voor schalen met vier of vijf items en > 0.75 voor schalen met meer dan vijf items). Deze schalen kunnen onder de hoofding van de vragenlijstonderdelen worden samengebracht :

(6) H. DE WITTE o.c., 1992. E. ROSSEEL, o.c., 1992.

(7) J. ACKAERT et al., o.c., 1992.

(8) E. ROSSEEL, The Impact of Attitudes toward the Personal Future on Study Motivation and Work Orientations of Nonworking Adolescents. *Adolescence*, 1989, 93, pp. 73-93.

E. ROSSEEL, Relations between Images of the Future and Work Orientations of University Graduates. *Social Indicators Research*, 1991, 25, pp. 51-61.

TABEL I

Samenstelling van de steekproef (n = 1.393)

<i>Opleidingstype</i>	HOKT 46%;	HOLT 20%	Univ. 34%
<i>Studiejaar</i>	Eerstejaars 63%	Laatstejaars 37%	
<i>Geslacht</i>	Meisjes 52.5%	Jongens 47.5%	
<i>Leeftijd</i>	18-19 jaar 27%	20-22 jaar 51%	+ 23j 22%
<i>Origine</i>	Brussel 13%	VI-Brab. 46%	Oost-Vl. 13%
	A'pen 10%	West-Vl. 5%	Limburg 5%
	19% urbaan	37% semi-urbaan	40% ruraal
<i>Leefsituatie</i>	70% pendelt	21% 'kot'	5% zelfstandig
<i>Beroep vader</i>	Arbeider 21%	Ambtenaar 18%	Bediende 20%
	Middenstand 13%	Kader 12%	Vrij beroep 5%
	Bedrijfsleider 5%	Hogere ambten 4%	Militair 2%
<i>Beroep moeder</i>	Huisvrouw 38%	Arbeider 12%	Ambtenaar 17%
	Bediende 22%	Middenstand 7%	Kader, vrij beroep 3%
	Bedrijfsleider 5%	Hogere ambten 1%	

1. *Levensingesteldheid*: artificialisme ; estheticisme ; innerlijke onrust ; voluntarisme ; fatalisme ; mysticisme ; romantisme ; actie en risico ; cultureel onbehegen en anomie (9 schalen).

2. *Levenswaarden*: geborgenheid ; plezier en opwinding ; morele profilering ("idealisme") ; werk en loopbaan ; persoonlijke "uitstraling" (roem) (5 schalen).

3. *Studie-ingesteldheid*: studie-ernst ; planmatig studeren ; eeuwige student ; minimale studie-inspanning (4 schalen).

4. *Algemene werkorientatie*: afkeer van lediggangers ; geldgerichtheid ; intrinsieke oriëntatie ; extatische arbeidsvreugde ; kritische instelling t.o.v. arbeidsbestel ; arbeidsethos ; gezinsgerichtheid ; voorkeur voor gemakkelijk werk ; vrijetijdsgerichtheid ; wens tot thuisarbeid (10 schalen).

5. *Werkflexibiliteit*: integratiebevorderende werkflexibiliseringsbereidheid ; voorkeur voor flexibele levensstijl ; autonomie en ijver (zelfstandige zijn) ; voorkeur voor een typische betrekking ; bezwaren tegen afwijkende werkuren ; variatie en avontuur (6 schalen).

6. *Sociale en politieke attitudes* : individualistisch liberalisme ; antikapitalisme ; politiek = volksverlakkerij ; ethnocentrisme ; postmaterialisme ; gewettigdheid van oorlog ; Führer-principe ; regulerende staat ; cynische meritocratie ; systemisch individu ; normbesef (11 schalen).

7. *Toekomstbeelden*: sociaal toekomstoptimisme ; sociaal turbulente toekomst ; persoonlijk toekomstoptimisme ; toenemende verpaupering (4 schalen).

Deze 49 schalen screenen dus een breed spectrum van waarden, attitudes en life-style facetten.

Het stemgedrag en de actuele stemintenties van de steekproef van 1.393 Brusselse hogeschoolstudenten wordt vermeld in Tabel II.

De vergelijking van stemgedrag en stemintenties geeft duidelijk aan dat de drie radicale of extreme partijen in de lift zitten : ROSSEM zou 50% winnen, Agalev

TABEL II
Stemgedrag en stemintenties (n = 1.393)

	24 nov 91	stemintentie 4/92	% trouwe kiezers
Agalev	18.0	20.5	86%
PVV	15.2	17.1	86
SP	11.9	10.9	78
CVP	8.2	7.3	76
Vlaams Blok	8.1	9.1	75
VU	5.6	4.2	67
ROSSEM	4.1	6.2	68
blanco	3.6	7.0	70
Klein Links	0.7	0.9	70
.....			
Linkse combinaties	2.2	1.7	57
Traditionele combi.	2.2	.8	29
Links/ROSSEM	1.9	1.0	40
Centrum/Agalev	2.2	1.4	53
Centrum/Vlaams Blok	1.3	.6	41
Centrum/ROSSEM	1.2	.5	31
ROSSEM/Vlaams Blok	1.1	1.1	50
Agalev/Vlaams Blok	.5	.3	43
andere partijen	1.2	1.3	-

20% en Vlaams Blok ongeveer 15%. De gegevens laten ook zien dat heel wat kiezers dubbel hebben gestemd (bij de parlementsverkiezingen moeten drie stemmen worden uitgebracht, één voor de Kamer, één voor de Senaat en één voor de Provincieraad). Combinaties tussen radicale en traditionele stemmen zijn niet zeldzaam. Dit kan te wijten zijn aan twijfel, maar ook aan meer ingewikkelde fenomenen zoals een stem voor een partijvisie gekoppeld aan een stem voor een persoonlijk bewonderde politicus van een andere partij. Bij de stemintenties vermindert het aandeel van gecombineerde stemmen. De winst van de radicale partijen, die bij de intenties tot uiting komt, wordt inderdaad voor een belangrijk gedeelte ten koste van gecombineerde stemmen gerealiseerd. Verder geeft tabel I aan dat als evidente overkomende "onmogelijkheden" zoals een gecombineerde Agalev/Vlaams Blok stem of de eigenaardige combinatie ROSSEM/Vlaams Blok in de praktijk niet uitzonderlijk zijn.

12.6% van de respondenten zou dubbel of driedubbel hebben gestemd. Velen daarvan geven bij hun actuele stemintentie aan dat ze bij nieuwe verkiezingen enkelvoudig zouden stemmen, m.a.w. dat ze een keuze in de éne of de andere rich-

ting zouden maken (of blanco zouden stemmen). Het aantal meer-partijen-stemmers zou dan tot 7.4% terugvallen, maar het gaat hier uiteraard om intenties. Opvallend is dat het aandeel van de combinatie ROSSEM/Vlaams Blok niet zou dalen, hoewel er toch een verloop is van 50%. In het algemeen is het verloop onder de meer-partijen-stemmers beduidend groter dan onder de één-partij-stemmers.

De blanco-stemmen zouden daarentegen bijna verdubbelen (van 3.6 naar 7.0) en de stabiliteit van de blanco-stemmers is vrij hoog en vergelijkbaar met de één-partij-stemmers.

III. Algemene profielen van blanco- en meer-partijen-stemmers

Delen we eerst de steekproef op in drie subsamples, nl. één-partij-stemmers, meer-partijen-stemmers en blanco-stemmers. Hierbij worden dus alle één-partij-stemmers samengebracht en worden ook alle meer-partijen-stemmers onder één noemer gebracht. De steekproef valt dan terug van 1.393 tot 1.219 respondenten (de niet-antwoorden en weet-niet antwoorden plus de niet-kiesgerechtigde 17-jarigen en vreemde studenten worden niet meer in aanmerking genomen). Hiervan zijn 15% meer-partijen-stemmers en 4% blanco-stemmers. Zo kunnen we zien aan de hand van de in de bevraging ingewonnen socio-demografische kenmerken en waarden en attitudes in hoeverre blanco-stemmen of meer-partijen-stemmen statistisch significant eerder samenhangen met socio-demografische kenmerken dan wel met attitudinale gegevens en welke facetten binnen elk van deze groepen doorslaggevend lijken te zijn.

Alvast blijkt dat demografische variabelen over het algemeen weinig invloed hebben op de aard van het stemgedrag. Meisjes stemmen even gemakkelijk blanco of meervoudig dan jongens. Het beroep van de vader (de "sociale klasse" van de student) laat evenmin grote verschillen zien: blanco-stemmen is onafhankelijk van de sociale klasse, meervoudig stemmen is intenser bij studenten wiens vader kader is of een hogere functie bekleedt (20% en 23%). Bij de studenten wiens moeder een vrij beroep uitoefent, stijgt het aandeel meer-partijen-stemmen tot 23% (versus 15% algemeen) en het aandeel blanco-stemmen tot 15% (versus 4% algemeen). Blanco-stemmen komt iets meer voor bij de 20-22 jarigen (7%), terwijl meervoudig stemmen eerder voorkomt bij 24-25 jarigen (21%).

Verder stellen we vast dat meervoudig stemmen frequenter is bij studenten met een buitenlandse of gemengde binnenlands-buitenlandse origine (20%), bij studenten met een matige verstandhouding met hun ouders (20%) en bij studenten waarvan de ouders levensbeschouwelijk 'onverschillig' zijn (20%). De eigen levensbeschouwing heeft geen invloed op het percentage meer-partijen-stemmers, en overigens ook niet op het al of niet blanco-stemmen. Blanco-stemmen komen vooral voor bij studenten van vreemde origine (24%), studenten die hun jeugd in een stedelijk milieu hebben doorgebracht (7%) en die nu in residentiële stadsbuurten wonen (7%). Bij studenten waarvan de moeder overleden is, stijgt het aantal blanco-stemmen tot 8%.

Uit deze gegevens komt niet bepaald een uitgesproken socio-demografisch profiel naar voren. Voor de meer-partijen-stemmers kan dit te wijten zijn aan het feit dat alle meer-partijen-stemmers over één kam zijn geschoren.

Ook de studierichtingen die samenhangen met blanco of meervoudig stemmen leveren geen coherent profiel op. Economiestudenten (21%), sociale assistenten (20%), studenten beeldende kunsten (19%), binnenhuisarchitecten (26%) en A1-mechanica (21%) zouden het meest meervoudig stemmen; blanco-stemmen vin-

den we dan vooral bij universitaire informatici (12%), bij kleuterleid(st)ers (12%) en bij directiesecretari/essen (33%)⁹.

Interessant is het op basis van de stemintenties te zien waar het aandeel blanco-stemmen zou toenemen. Opvallend is de stijging in een paramedische school van 5% tot 16%, en dit zowel bij de verpleegkundigen als bij de kinesisten. De nieuwe blanco-stemmers blijken ook jonger te zijn: bij de 18-21 jarigen loopt het op tot 10%. Het stedelijk milieu lijkt het blanco-stemmen te stimuleren (11% van wie zijn jeugd in stad heeft doorgebracht; 13% van wie nu in residentiële stadsbuurten woont). Bij de studenten waarvan één der ouders is overleden, die streng opgevoed zijn, die 'fanatiek' zijn in hun levensbeschouwing of 'fanatieke' ouders hebben, die andere interesses hebben dan liefde of sex, stijgt het aandeel blanco-stemmen tot ongeveer 12%. Het lijkt wel of 'levenstress' van welk orde ook de neiging om blanco te stemmen (om 'foert' te zeggen) doet toenemen.

Wanneer we kijken naar de 'politieke' karakteristieken van meer-partijen-stemmers en blanco-stemmers, dan ontstaat wel een specifiek profiel van meer-partijen-stemmers en blanco-stemmers. Meer-partijen-stemmers komen eerder voor bij de politiek daklozen (21%) en blanco-stemmen eerder bij politiek niet-geïnteresseerden (9%; bij de stemintenties 15%). Het aandeel meer-partijen-stemmers is bijzonder hoog bij wie zich voorstelt als revolutionair (30%), extreem-links (28%), libertijnen (27%), communist (26%), volksnationalist (24%), fascist (24%), rechts (22%), unitarist (22%), anarchist (20%) of pacifist (20%). Het gaat hier om labels die voor het ogenblik geen onmiddellijke partijpolitieke uitdrukking vinden (communist, revolutionair, unitarist, e.d.) of geen exclusieve uitdrukking vinden (rechts, volksnationalist). De meeste van deze labels situeren zich dan ook aan de extremistische zijde, maar in hun geheel geven ze tevens een ietwat 'idealistische' inslag. Voor wat de blanco-stemmen betreft, stellen we vast dat hun aandeel oploopt bij de communisten (9%), de fascisten (7%), de extreem-linksen (7%) en de extreem-rechtsen (7%). Hier wordt het extremisme niet verzacht door een dosis idealisme; integendeel het lijkt erop dat de extremistische labels bij de blanco-stemmers eerder provocatief worden gebruikt.

Meer-partijen-stemmers hebben geen attitudinaal profiel dat afwijkt van één-partij-stemmers, behalve dat ze meer gesteld zijn op 'risico en avontuur'. De mogelijkheid bestaat natuurlijk dat diverse groepen van meer-partijen-stemmers elkaar in hun afwijkende profielen neutraliseren, zodat het gemiddelde van de meer-partijen-stemmers overeenkomt met het gemiddelde van de één-partij-stemmers, doe ook al zeer heterogeen zijn. De meer-partijen-stemmers die bij hun stemintentie een enkelvoudige keuze uitdrukken, opteren daarbij meest voor ROSSEM, blanco of Agalev.

De blanco-stemmers wijken echter op heel wat attitudinale patronen af én van één-partij-stemmers én van meer-partij-stemmers (zie tabel III; de scores zijn weergegeven op schaal van 1 = minimum tot 3 = maximum).

(9) In het laatste geval gaat het om een school die de laatste jaren nogal overlevingsproblemen heeft gekend, en in zijn geheel een blanco percentage haalt van 17%. Opvallend is dat de blanco-stemmen zich in ieder geval niet concentreren bij de jongens van de technische HOKT-opleidingen.

TABEL III

Attitudinaal profiel van één-partij-stemmers, meer-partijen-stemmers en blanco-stemmers (1 = minimum ; 3 = maximum)

	Eén-partij	Meer-partijen	Blanco
<i>Levenswaarden</i>			
Geborgenheid (gezin, etc.)	2.66	2.63	2.73
Plezier en opwinding	2.50	2.55	2.55
Werk en loopbaan	2.45	2.37	2.39
Morele zelfprofilering	2.37	2.37	2.0
Uitstraling (roem, eer)	1.69	1.72	1.67
<i>Levensinstelling</i>			
Voluntarisme	2.46	2.43	2.50
Innerlijke Onrust	2.21	2.14	2.11
Estheticisme	2.20	2.26	2.11
Mysticisme	2.20	2.14	2.02*
Fatalisme	2.06	2.05	2.15
Risico en avontuur	2.01	2.13	1.96*
Artificialisme	2.02	2.01	2.02
Romantisme	1.96	1.93	1.92
Onbehagen en anomie	1.76	1.72	1.84
<i>Studie-oriëntatie</i>			
Planmatig studeren	2.47	2.43	2.35
Minimale studie-inspanning	2.01	2.02	2.18*
Studie-ernst	1.98	1.96	1.94
Eeuwig Student	1.75	1.82	1.53*
<i>Werk-oriëntatie</i>			
Intrinsieke taak-inhoud	2.64	2.64	2.54*
Extatische arbeidsvreugde	2.59	2.63	2.67
Flexibiliteitsbereidheid	2.44	2.38	2.50
Wens tot thuisarbeid	2.43	2.56	2.56
Geldgerichtheid	2.29	2.30	2.32
Gezinsgerichtheid	2.22	2.12	2.25
Afkeer van 'luijaards'	2.12	2.11	2.22*
Vrijtijdsgerichtheid	2.06	2.09	2.18
Bezwaren tegen Afwijkende Uren	2.06	1.96	2.23*
Typische Betrekking	2.03	1.94	2.21*
Autonomie en ijver	1.97	2.04	1.91
Variatie	1.94	2.02	1.83*
Kritiek op arbeidsbestel	1.82	1.89	1.82
Arbeidsethos	1.78	1.73	1.71
Voorkeur voor gemakkelijk werk	1.56	1.56	1.82*
Flexibele Levensstijl	1.65	1.73	1.75
<i>Politieke attitudes</i>			
Normbesef	2.60	2.57	2.70*
Cynische meritocratie	2.52	2.52	2.62
Regulerende Staat	2.51	2.51	2.42
Postmaterialisme	2.35	3.37	2.22*
Antikapitalisme	2.29	2.29	2.33
Politiek = volksverlakkerij	2.12	2.13	2.18
Liberaal Individualisme	2.12	2.09	2.18
Systemisch Individu	2.05	2.01	2.03
Etnocentrisme	2.01	1.98	2.13*
Führer-principe	2.00	1.96	1.99
Gewettigdheid Oorlog	1.53	1.62	1.69*
<i>Toekomstbeelden</i>			
Verpaupering	2.34	2.34	2.33
Persoonlijk toekomstoptimisme	2.23	2.27	2.24
Sociale turbulenties	1.93	1.97	1.98
Sociaal toekomstoptimisme	1.61	1.65	1.63

* Statistisch significante verschillen tussen de drie groepen

Blanco-stemmers kenmerken zich meer door het 'leveren van minimale studie-inspanningen' en door een grotere voorkeur voor gemakkelijk, taakinhoudelijk minder interessant en niet-stresserend werk. Het gaat dus om studenten die mogelijk omwille van handicaps op het niveau van de begaafdheden, een aversie ervaren om hun sociale kansen door regelmatig studeren veiliger te stellen. Ondanks de aangegeven economische dosering van de krachten die tot uiting lijkt te komen in de voorkeur voor 'gemakkelijk werk', hebben blanco-stemmers een 'hekel aan profiteurs'. Ze zijn gehecht aan een 'typische betrekking' (9 tot 5; klassieke loopbaan), maken 'bezwaar tegen afwijkende werkuren'. Tenslotte zijn ze autoritaristischer (hoger ethnocentrisme; hoger normbesef - maar blijkbaar niet op het vlak van de eigen stemplicht; meer geneigd oorlog gewettigd te noemen; minder post-materialistisch). Dit profiel is dus samen te vatten in twee woorden: **autoritarisme en bezwaren tegen stress**. De lage score op mysticisme kan wijzen op een gebrek aan vermogens tot psychische semi-religieuze ontspanning en kan dus in dit totaalbeeld worden ingepast.

Bij de stemintenties (waar het aantal blanco-stemmen quasi verdubbeld is) zien we echter een ander profiel opduiken. Daarbij is het interessant te vermelden dat de nieuwe blanco-stemmen (in de niet vanzelfsprekende veronderstelling dat bij reële verkiezingen effectief blanco zou worden gestemd) vooral afkomstig zijn van Vlaams Blokkers, ROSSEM-ers, traditionele combinaties en Rechts+ROSSEM-stemmers. Significant behouden blijven: voorkeur voor gemakkelijk werk; typische betrekking; bezwaren tegen afwijkende werkuren. Nieuw zijn: levensstijl van flexibele arbeid; individualistisch liberalisme; antikapitalisme; politiek = volksverlakkerij; nood aan dictatoriaal leiderschap; cynische meritocratie; en negatieve toekomstverwachtingen. Hier spreken eerder **cynisme, desillusie en wanhoop van mensen met een meer 'soft' profiel**. Terwijl de politiek ongeïnteresseerden in groter aantal blanco-stemmen, wordt deze 'fractie' voor een deel aangevuld met *zoekers* en *vertwijfelden*, mensen waarvan een aantal voorheen meervoudig hebben gestemd. M.a.w. de **blanco-stem die vermoedelijk oorspronkelijk een uiting van onverschilligheid en desinteresse was (we beschikken eigenlijk over geen gegevens daarover) lijkt vervoegd te worden door een blanco-stem die een uiting is van een afkeer en onvrede van mensen die zich in het geheel van het politieke bestel niet meer terugvinden en een radicale anti-politieke houding ontwikkelen**. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat onder een andere 'interessante' groep, nl. de studenten die zich voor hun legerdienst zouden pogen te laten afkeuren, het aandeel van blanco-stemmen stijgt van 9% bij de verkiezingen van 24 november tot 15% bij de actuele kiesintenties.

IV. Divergenties binnen de meer-partijen-stemmers

In de hierboven beschreven analyse hebben we de meer-partijen-stemmers als één homogene groep behandeld. Mogelijk zijn daardoor verschillen binnen deze hoe dan ook heterogene groep vervaagd. Ook de één-partij-stemmers zijn gehomogeniseerd, zodat ook daar de interne contrasten worden weggevlakt. Dit verklaart vermoedelijk waarom een discriminant analyse van de drie groepen (één-partij-stemmers, meer-partijen-stemmers en blanco-stemmers) over de attitudinale patronen geen significante discriminant-functies oplevert.

Het aantal mogelijke combinaties van stemmen over verschillende partijen is in principe zeer groot. We hebben de meer-partijen-stemmers dan ondergebracht in een aantal handzame categorieën, zoals reeds voorgesteld in tabel II:

- linkse combinaties : combinaties tussen Agalev, SP en/of Klein Links (n = 31)
- traditionele combinaties : SP/CVP/PVV/VU (n = 30)
- links + ROSSEM : SP/Agalev/Klein Links plus ROSSEM (n = 27)
- Agalev + Rechts : Agalev + CVP/PVV/VU (n = 31)
- Vlaams Blok + Rechts : Vlaams Blok + CVP/PVV/VU (n = 18)
- ROSSEM + Rechts : idem voor ROSSEM (n = 17)
- Vlaams Blok + ROSSEM (plus evt. een derde partij) (n = 16)
- Agalev + Vlaams Blok (plus evt. een derde partij) (n = 7)

Het gaat om relatief kleine subsamples, wat de statistische analyse uiteraard risikant maakt. Vooral de laatste groep (Agalev + Vlaams Blok) is bijzonder minimaal, maar de combinatie, die qua ideologische inhoud contradictorisch lijkt en is, *besstaat* en ze geeft aan dat de meer-partijen-stem meer dan eens volgens andere rationaliteiten tot stand komt dan deze van de ideologische of partijprogrammatorische consequentie (cfr. ook ROSSEM + Vlaams Blok).

'Linkse' meer-partijen-stemmers zijn duidelijker ouder (23-26 jarigen), het zijn eerder meisjes, het zijn niet-Brabanders, m.a.w. studenten die bewust kiezen voor een Brusselse school (i.p.v. een school in eigen regio) en daarom ook dikwijls kotstudenten; ze komen uit gezinnen van arbeiders en lagere bedienden of uit geprivilegieerde gezinnen (vader met hogere functie). De ouders zijn eerder vrijzinnig en zij zelf christelijk, vrijzinnig of goddeloos. Zij zijn sympathisant of zelfs militant (!) van een politieke partij. De studierichting waar ze meer dan gemiddeld voorkomen is rechten aan de universiteit.

'Links + ROSSEM' meer-partijen-stemmers treffen we daarentegen eerder aan bij onderwijzers, kleuterleiders en studenten automechanica. Deze studenten hebben een eerder matige verstandhouding met hun ouders, ze zijn overigens dikwijls enig kind. Ze komen uit gezinnen van arbeiders of ambtenaren en wonen vooral in verstedelijkte gemeenten. Ze zijn, net zoals hun ouders, levensbeschouwelijk eerder vrijzinnig of goddeloos. Velen onder hen verrichten semi-permanent studentenarbeid. Politiek zijn ze dakloos.

'Traditionele' meer-partijen-stemmers vinden we bij universitaire ingenieurs, industriële ingenieurs, verpleegkundigen en studenten automechanica. Deze studenten komen eerder uit Brabant (dus uit de buurt van de school), ze hebben hun jeugd op het platteland doorgebracht en wonen ook nu ruraal. Ze komen uit gezinnen van kaders, militairen en hogere functies; de moeder is eerder zelfstandige, gekwalificeerd ambtenaar of vrij beroep. Deze studenten hebben eerder dan de anderen reeds een vaste partner en ze noemen zich christelijk of katholiek. Politiek zijn ze dakloos of hoogstens partij-sympathisant.

'Agalev + Rechts' meer-partijen-stemmers komen frequenter voor bij economisten, verpleegkundigen, politieke en sociale wetenschappers en exacte wetenschappers. Ook deze groep woont eerder in Brabant. Deze studenten zijn eerder streng opgevoed en ze wensen voor het ogenblik geen vaste relatie. Ze komen uit gezinnen van zelfstandigen en vrije beroepen. Ze noemen zich levensbeschouwelijk eerder christelijk en politiek eerder dakloos of sympathisant.

'Rechts + Vlaams Blok' meer-partijen-stemmers komen statistisch meer voor bij economisten. Het zijn vooral jongens en eerstejaarsstudenten. Ze komen eerder uit gezinnen van zelfstandigen en de moeder is eerder huisvrouw dan buitenhuiswerkend. Ze verliezen losse erotische contacten. Levensbeschouwelijk noemen ze zich eerder onverschillig. Deze studenten verrichten doorgaans geen studentenarbeid of hoogstens vakantiewerk.

'Rechts + ROSSEM' meer-partijen-stemmers zijn eveneens eerder eerstejaars. Ze zijn streng opgevoed en hebben een matige verstandhouding met hun ouders. Ze komen uit gezinnen van vrije beroepen en de moeder is dikwijls huisvrouw. Ze komen uit stedelijke milieus en levensbeschouwelijk zijn ze eerder vrijzinnig.

'Vlaams Blok + ROSSEM' meer-partijen-stemmers vormen een bijzonder interessante groep, omdat hier een stem wordt uitgebracht op de twee meest radicale en 'nihilistische' partijen. We vinden deze stemmers vooral in de technische scholen (mechanica, automechanica, toegepaste informatica) en bij de regenten schoonheidszorgen. Het zijn behalve deze laatste regenten, vooral jongens. We vinden ze ook bij de jongste leeftijdscategorieën (18-21 j.). Ze komen vooral uit gezinnen van lagere ambtenaren en van hogere functies (!). Ze prefereren losse erotische contacten en levensbeschouwelijk zijn ze, zoals hun ouders, eerder onverschillig. Politiek noemen ze zich sympathisant. Velen onder hen verrichten semi-permanente studentenarbeid.

'Agalev + Vlaams Blok' meer-partijen-stemmers zijn eveneens interessant omwille van de inhoudelijke contradictie van de combinatie. Ondanks hun geringe aantal, lijkt het profiel sterk aan te sluiten bij de 'Vlaams Blok + Rossem' kiezers. We vinden ze ook vooral in de technische studierichtingen en bij mannelijke studenten en ze verrichten eveneens regelmatig studentenarbeid. Ze zouden wel eerder afkomstig zijn uit provinciale milieus en uit gezinnen van militairen met een christelijke levensbeschouwing.

Deze profielen vertonen een duidelijke coherentie en ze geven aan dat de meer-partijen-stemmen niet zo maar onder dezelfde noemer kunnen worden gebracht. Enerzijds zien we dat de milieuproblematiek zowel bij links als bij rechts zorgt voor menige gecombineerde stem. Hier is de meer-partijen-stem dus bedoeld om een **dubbele politieke prioriteit** (bv. milieu + sociaal; milieu + staats Hervorming) aan te duiden, die men niet via een één-partij-stem kan gezegd krijgen. In andere gevallen kan het politieke ideaal (bv. meer democratie; milieuzorg) door verschillende partijen vertolkt worden: de student staat hier voor een probleem van **partijpolitieke vertaling van zijn ideaal**. Bij ROSSEM-combinaties vermoeden we eerder een **twijfel tussen vertrouwen en wantrouwen in de 'politiek'**. De combinatie Vlaams Blok + ROSSEM, en mogelijk ook Agalev + Vlaams Blok, lijkt een meer **provocatief karakter** te hebben: ze lijken eerder bedoeld om een zeker misprijzen voor de politiek tot uiting te brengen (wat iets anders is dan politieke onverschilligheid).

Laten we zien of dit onderscheid tussen dubbele prioriteit, problemen van partijpolitieke vertaling, vertrouwen/wantrouwen en provocatie terug te vinden is in de profielen op de waarde- en attitudepatronen.

De labels waarmee men zichzelf politiek beschrijft, geven reeds enige richting aan. Linkse en Links + ROSSEM meer-partijen-stemmers kiezen eerder labels die een ideologie of programma uitdrukken die momenteel niet rechtstreeks in het partijlandschap is vertaald: 'linksen' noemen zich naast links en socialist eerder unitarist, communist, solidarist, pacifist, terwijl links + ROSSEM zich eerder aandient als anarchist, communist, libertijn of revolutionair. Deze stemmers kampen vermoedelijk met een vertrouwensprobleem in de politiek, hebben een dubbele prioriteit of kunnen in verschillende partijen hun gading vinden (bvb. ecologie en sociaal beleid). Bij Rechts + Agalev hebben de labels ook een eerder vage inhoud: christen-democraat, federalist, conservatief, democraat. Ook hier mogen we aannemen dat deze stemmers mogelijk in diverse partijen hun gading kunnen vinden. Bij de andere meer-partijen-stemmers krijgen de etiketten echter stilaan een meer agressieve inslag. Bij Rechts + Vlaams Blok komen nationalist, rechts,

volksnationalist, federalist, fascist en zelfs extreem-links op de eerste plaats. Bij Rechts + ROSSEM overheersen libertijn, liberaal, anarchist en fascist. ROSSEM + Vlaams Blok meer-partijen-stemmers geven zich eerder op als libertijn, extreem-rechts, meer fascist, rechts en extreem-links. Een paar studenten noemen zich zowel extreem-rechts als extreem-links, wat duidelijk wijst op een provocatieve geest. De (weinige) Agalev + Vlaams Blok stemmers zijn extreem-rechts, extreem-links, volksnationalistisch en rechts. Kortom, we zien bij de laatste groepen dat de grens tussen inhoudelijk ideaal en identificatie met provocatieve etiketten meer en meer flou wordt.

We eindigen met de resultaten van een discriminant analyse voor de blanco-stemmers en de diverse groepen meer-partijen-stemmers (met uitzondering van Agalev + Vlaams Blok die te klein in aantal is). Deze discriminant analyse geeft ons de discriminant-functies in termen van de attitudepatronen en de politieke labels die in staat blijken de verschillende groepen kiezers van elkaar af te zonderen (tabel IV). De eerste functie die de analyse oplevert, is statistisch significant, de tweede is dit niet meer. Toch nemen we ze in de tabel op omdat ze het verdere onderscheid tussen de meer-partijen-stemmers verduidelijkt.

De discriminant analyse slaagt erin op basis van deze functies 84% van de respondenten correct te classificeren; voor Rechts + ROSSEM en Vlaams Blok + ROSSEM wordt zelfs 100% gehaald. Alleen voor de traditionele meer-partijen-stemmers treedt confusie op met Rechts + Agalev en Rechts + ROSSEM en wordt slechts 68% correct geïdentificeerd.

De eerste discriminant-functie combineert ethnocentrisme, materialisme, arbeidsethos en gezinsgerichtheid samen met nationalistische en economisch liberaal-libertijnse labels. De functie contrasteert dit **rechts populisme met rood-groene overtuigingen** (zoals aangegeven door de negatieve waarden van de ecologische en linkse labels). De **populistische functie** scoort hoog bij Rechts + Vlaams Blok, Rechts + ROSSEM en Vlaams Blok + ROSSEM. Dit populisme dat vanuit het perspectief van de 'traditionele' partijen aanleiding kan geven tot een zgn. 'proteststem', steunt dus wel degelijk op een welbepaalde *inbound*. Deze groepen willen de installatie van een klimaat waarin 'hard werken voor vrouw en kind' en 'materialisme' zonder dreiging uitgaande van 'vreemde concurrenten' beter aan hun trekken zouden kunnen komen. De populistische functie scoort laag bij 'linkse' meer-partijen-stemmers, wat al uit de omschrijving van de functie kan afgeleid worden, maar ook bij Agalev + Rechts kiezers, waar de Agalev-flank blijkbaar doorslaggevend is.

De tweede, weliswaar niet-significante, functie polariseert Links + ROSSEM en Vlaams Blok + ROSSEM aan de éne kant en Rechts + Agalev en Rechts + ROSSEM aan de andere kant op basis van een functie die een zeker proletarisch (maar ethnocentrisch) materialisme combineert met een romantisch idealisme. Bij Links + ROSSEM en vooral bij Vlaams Blok + ROSSEM treffen we blijkbaar een aantal materieel weinig bemiddelde 'dromers' die moeilijk overweg kunnen met de koele zakelijkheid van onze samenleving. Deze bevinding werpt een ander licht op de complexe psychologie van een aantal jongeren die hun maatschappelijke integratieproblemen uitdrukken via een radicale 'anti-politieke' stem. Aan de contrastzijde vinden we christen-democraten en liberalen die een 'rechtse' stem op een traditionele partij (CVP, PVV of VU) blijkbaar aanvullen met een Agalev resp. ROSSEM stem.

Twee groepen komen in de discriminant analyse niet uit de verf. Ten eerste, de blanco-stemmers, maar daarvan hebben we het profiel reeds beschreven. De tweede groep, de 'traditionele' meer-partijen-stemmers, scoort vooral hoog op

TABEL IV
 Variabele-functie correlaties voor discriminant analyse van blanco- en
 meer-partijen-stemmers

	Functie	
	1	2
Etnocentrisme	0.28	0.21
Nationalistische labels	0.24	
Liberaal Individualisme	0.18	
Liberaal label	0.18	-0.31
Afkeer van "Iediggangers"	0.16	
Geldgerichtheid	0.15	0.20
Libertijns-anarchistische labels	0.14	
Gezinsgerichtheid	0.12	0.16
Gewettigheid van oorlog	0.12	
Zelfvertrouwen-voluntarisme	0.12	
Arbeidsethos	0.11	
Ecologisch-progressieve labels	-0.31	
Links-socialistische labels	-0.26	
Postmaterialisme		0.21
Antikapitalisme		0.20
Romantisme		0.19
Volksverlakkerij		0.19
Voorkeur voor Gemakkelijk Werk		0.17
Individu heeft behoefte aan Ideaal		0.17
Cynisme en Meritocratie		0.14
Verpaupering in de komende jaren	0.13	
Fatalisme		0.12
Werk-inhoudelijke oriëntatie		0.12
Voorkeur voor Typische Betrekking		0.11
Christen-democratische label		0.13
canonische correlatie	0.85	0.79
Wilks' lambda	0.01	0.04
p(chi ²)	0.001	0.211
Groepscentroiden		
Blanco	0.11	0.04
Links	-2.78	0.18
Traditioneel	0.46	-0.30
Links + ROSSEM	-0.09	1.49
Agalev + Rechts	-1.32	-1.20
Rechts + Vlaams Blok	1.89	-0.41
Rechts + ROSSEM	2.50	-2.19
VI. Blok + ROSSEM	1.69	2.74

'christen-democratisch label', 'mysticisme', 'werk en loopbaan als belangrijke levenswaarden', 'gezinsgeborgenheid' en 'persoonlijk toekomstoptimisme'. In zijn geheel geeft dit een christelijk conformistisch profiel.

V. Besluit

Deze analyse van blanco-stemmers en meer-partijen-stemmers binnen onze studie van sociaal-politieke attitudes van Brusselse hogeschoolstudenten lijkt jammer genoeg onder een aantal belangrijke gebreken. We beschikken niet over gegevens m.b.t. de motivatie om blanco of meervoudig te stemmen en evenmin hebben we data over de aard van de dubbelstemmen. Zo weten we b.v. niet in hoeverre stemmen op een partij gecombineerd met stemmen op een *persoon* van een andere partij. Ondanks deze gebreken laat onze analyse zien dat electoraal abstentionisme en meervoudig stemmen complexe fenomenen zijn waarachter uiteenlopende politiek-psychologische processen schuilgaan. Daarbij moeten we bedenken dat onze analyse zich beperkt tot hoog geschoolde jongeren en dat blanco-stemmen en meervoudig stemmen bij volwassenen en gepensioneerden, mogelijkerwijs nog andere determinanten kunnen reveleren.

Of het meervoudig stemmen met de bewustwording van de zgn. 'kloof tussen burger en politiek' is toegenomen, kunnen we uit deze gegevens niet afleiden. Maar de mogelijkheid is zeker niet irreëel dat bij een eventuele verder toenemende fragmentatie van het partijlandschap nog meer kiezers hun toevlucht zullen nemen tot meervoudig stemmen (of blanco stemmen).

Summary: "Profiles of Blank and Multi-party Voters among Students"

Knowledge of the profiles of blank voters and multi-party voters and the underlying dynamics of these forms of voting is very defective. At least three phenomena of political-psychological importance may foster interest in these forms of ambivalent or deviant voting behaviour: 1) so-called political 'homeless' who are interested in politics but not party-organized 2) political indifference 3) protest voting.

Data of a study on social and political attitudes among Brussels students (n = 1393) were used to analyze socio-demographical correlates and attitudinal profiles of blank and multiparty voters. Differentiations among multi-party voters are indeed linked to specific attitudinal profiles.